
دکتر احمد تفضلی

تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام

به کوشش

دکتر ژاله آموزگار

فهرست مطالب

<p>۱۰۷ سفال نوشته‌ها</p> <p>۱۰۸ فلز نوشته‌ها</p> <p>۱۰۹ سگه‌های ساسانی</p> <p>۱۰۹ مهرها و مهرواره‌ها</p> <p>۱۱۱ ادبیات پهلوی</p> <p>۱۱۵ ترجمه‌ها و تفسیرهای اوستا به پهلوی</p> <p>۱۲۸ متون تألیف شده بر اساس زند</p> <p>۱۲۸ دینکرد</p> <p>۱۴۱ بُندَه‌شَن</p> <p>۱۴۵ گزیده‌های زادِ سپرم</p> <p>۱۴۹ آثار منوچهر</p> <p>۱۴۹ نامه‌ها</p> <p>۱۵۰ دادستان دینی</p> <p>۱۵۳ روایات پهلوی</p> <p>۱۵۶ پُرسش‌نِها</p> <p>۱۵۷ وِجَر کرد دینی</p>	<p>پیشگفتار ۷</p> <p>مقدمه ۱۱</p> <p>ادوار تاریخی زبان‌های ایرانی ۱۱</p> <p>سنت شفاهی ۱۳</p> <p>ادبیات مادی ۱۵</p> <p>ادبیات فارسی باستان ۲۱</p> <p>ادبیات اوستایی ۳۳</p> <p>وزن یشت‌ها ۶۰</p> <p>سرگذشت کتاب اوستا و ۶۵</p> <p>ادبیات دوره اشکانی ۷۳</p> <p>کتیبه‌های پارتی (پهلوی اشکانی) ۷۶</p> <p>کتیبه‌های دوران ساسانی ۸۱</p> <p>کتیبه‌های دولتی ۸۳</p> <p>کتیبه‌های خصوصی ۹۷</p> <p>کتیبه‌های سنگ مزار ۱۰۲</p> <p>پاپیروس نوشته‌ها و پوست نوشته‌ها ۱۰۷</p>
---	---

۱۹۴ اندرزنامه‌های کوچک	۱۵۹ متون فلسفی - کلامی
۱۹۵ آراء دین به مزدیسنان	۱۶۱ شکندگمانیگ و زار
۱۹۶ دادستان مینوی خرد	۱۶۴ پُیس دانش کامگ
اندرزهای پهلوی در کتاب‌های دوران اسلامی ۲۰۲	۱۶۴ گجستگ آبالش
۲۰۶ جاویدان خرد	۱۶۷ کشف و شهود و پیشگویی
۲۰۹ اندرزهای مَرْدَك	۱۶۷ ارداویراف‌نامه / ارداویرازنامه
۲۱۴ رسالات در آیین کشورداری	۱۷۰ زَند وَ هَمَنُ یَسَن
۲۱۵ عهد اردشیر	۱۷۲ پیشگویی‌های جاماسپ
۲۱۸ عهد اردشیر به پسرش شاپور	۱۷۳ جاماسب‌نامه
۲۱۹ رسالهٔ اردشیر در آیین کشورداری	۱۷۴ یادگار جاماسبی
۲۲۰ عهد شاپور و پسرش هرمز	۱۷۶ بهرام ورجاوند
۲۲۱ عهد قباد	۱۷۸ افسون و تعوید
۲۲۱ عهد انوشیروان	۱۸۰ اخلاقیات
۲۲۲ کارنامهٔ انوشروان	۱۸۰ اندرزنامه‌ها
۲۲۷ شاهینی	۱۸۶ اندرز اوشنردانا
۲۲۷ نامه‌های اردشیر	۱۸۷ اندرز دانایان به مزدیسنان
۲۲۸ نامهٔ تنسر	۱۸۷ اندرز خسرو قبادیان
۲۳۴ نامه‌های انوشیروان	۱۸۸ اندرز پوریوتکیشان
نامهٔ منسوب به خسرو پرویز در پاسخ شیرویه ۲۳۴	۱۸۹ اندرز دستوران به بهدینان
۲۳۸ خطبه‌های هنگام جلوس بر تخت	۱۹۰ اندرز بهزاد فرخ‌پروز
۲۳۹ توقیعات	۱۹۰ خیم و خرد فرخ‌مرد
۲۴۵ آیین‌نامه	۱۹۱ پنج خیم روحانیان
۲۴۸ تاج‌نامه	۱۹۱ داروی خرسندی
۲۵۱ چیستان	۱۹۲ خویشکاری ریدگان
	۱۹۲ رسالهٔ روزها
	۱۹۳ اندرز خوبی کنم به شما کودکان

۲۹۹	سندباد نامه	۲۵۱	رساله یوشت فریان و آخت
۳۰۱	بلوهر و بوذاسف	۲۵۶	مناظره و مفاخره
۳۰۲	کلیله و دمنه	۲۵۶	درخت آسوری
۳۰۴	طوطی نامه	۲۶۰	تاریخ و جغرافیا
۳۰۴	اسکندرنامه	۲۶۰	کارنامه اردشیر بابکان
۳۰۸	شعر پهلوی	۲۶۴	شهرستان های ایران
۳۱۴	بلاغت	۲۶۷	حماسه
۳۱۵	کتاب های علمی	۲۶۹	خدای نامه
۳۱۷	زیچ شهریاران	۲۷۴	داستان شروین دشتبی
۳۱۸	وزیدگ (= گزیده)	۲۷۹	فقه و حقوق
۳۱۹	تنگلوش (یا تنگلوشا)	۲۷۹	شایست نشایست
۳۱۹	کتاب اندرزگر	۲۸۲	متمم شایست نشایست
۳۲۱	فرهنگ ها	۲۸۳	روایات امید آشوهستان
۳۲۱	فرهنگ پهلوی	۲۸۴	روایات آذر فرنبغ فرخزادان
۳۲۳	فرهنگ اویم ایوک	۲۸۵	روایات فرنبغ سروش
۳۲۵	نسخه های خطی پهلوی	۲۸۶	پرسش های هیربداسفندیار فرخ بُرزین
۳۲۶	مجموعه K 20	۲۸۶	مادیان هزار دادستان
۳۲۶	مجموعه K26	۲۸۹	رسالات کوچک تعلیمی
۳۲۶	مجموعه K35	۲۸۹	خسرو و ریدگ
۳۲۷	مجموعه K43	۲۹۰	شگفتی ها و برجستگی های سیستان
۳۲۸	مجموعه MK	۲۹۱	گزارش شطرنج و وضع نرد
۳۲۸	مجموعه TD2	۲۹۳	سوز سخن
۳۲۹	مجموعه DH	۲۹۳	ماه فروردین روز خرداد
۳۲۹	مجموعه DP	۲۹۴	آیین نامه نویسی
۳۳۰	مجموعه BK	۲۹۶	داستان های منشور
۳۳۰	مجموعه M51 (= Haug 9)	۲۹۷	هزار افسان

۳۶۱	کتیبه لادک	۳۳۱	ادبیات مانوی
۳۶۱	کتیبه قره بلگسون	۳۳۵	کتاب‌های مانوی
۳۶۱	کتیبه‌های قرقیزستان	۳۴۴	آثار منشور پروان مانوی
۳۶۲	آثار دینی سغدی	۳۴۸	اشعار مانوی
۳۶۲	آثار بودایی	۳۵۰	وزن اشعار مانوی
۳۶۳	آثار مسیحی	۳۵۳	زبور پهلوی
۳۶۴	آثار مانوی	۳۵۵	ادبیات زبان‌های ایرانی میانه شرقی
۳۶۵	سکایی	۳۵۷	سغدی
۳۶۶	خوارزمی	۳۵۸	آثار غیردینی سغدی
۳۶۷	بلخی	۳۵۸	نامه‌های قدیمی سغدی
۳۶۹	کتاب‌نامه	۳۵۸	آثار مکشوفه در سند علیا
۳۶۹	۱. فارسی و عربی	۳۵۹	کتیبه بوگوت
۳۸۷	۲. زبان‌های دیگر	۳۵۹	کتیبه‌های افراسیاب
۴۱۵	فهرست اعلام	۳۶۰	کتیبه‌های پنجکنت
		۳۶۰	آثار کوه مغ

پیشگفتار

برای نخستین بار مقدمه‌ای می‌نویسم که کاش هرگز «من» آن را نمی‌نوشتم. در کتاب‌هایی که با شادروان احمد تفضلی مشترکاً نوشته‌ایم، معمولاً نگارش مقدمه‌ها به من واگذار می‌شد. برای طرح اصلی مطالب آن با هم تصمیم می‌گرفتیم. من آن را می‌پروراندم و با دستکاری‌ها به صورتی درمی‌آمد که درآمده است. ولی این بار کار از لونی دیگر است. من مقدمه بر کتاب ارزنده‌ای می‌نویسم که نویسنده دانشمند آن، دکتر احمد تفضلی، پیش از آن که کارهای پایانی کتاب به انجام رسد، نابهنگام چهره در خاک کشید.

به پاس دوستی بی‌ریای دیرین و دیرپا و به پاس همکاری‌های صمیمانه سالیان دراز وظیفه خود دانستم که دنبال کار را بگیرم و این کار ناتمام را به اتمام رسانم. بخصوص که من شاهد تدوین صفحه به صفحه این کتاب بوده‌ام، اشتیاق او را در گردآوری این مجموعه بارها تحسین کرده‌ام، برق شادی را در چشمان او، از این که یادداشت‌های سالیان دراز عمر پربارش به ثمر رسیده است، به چشم دیده‌ام و احساس رضایت و شادمانی او در آخرین روز زندگیش (۲۴ دی ۱۳۷۵)، وقتی با غرور تمام کتاب‌نامه کامل این اثر را به من نشان می‌داد، بر صحیفه حافظه‌ام جاودانه نقش بسته است.

پس حق این بود که قدم در این راه بگذارم. همراهی صمیمانه و بی‌دریغ ناشر محترم و کارکنان خبره و علاقه‌مند چاپخانه و هم‌چنین یاری دوستان جوان پژوهشگرمان در فراهم آوردن اعلام، که خواستند نامی از ایشان نبرم، سختی‌ها را در این راه آسان کرد و سرانجام این کتاب که بسیاری انتظارش را می‌کشیدند، در دسترس علاقه‌مندان قرار گرفت.

وجود ارزنده خود او اگر بود کمال بیشتری به کارش می داد، من تا آنجا که توانستم این مهم را به انجام رساندم.

* * *

کتاب تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام مجموعه کاملی است همچون دائرةالمعارفی که نویسنده دانشمند آن با تبحر علمی و روشی درست و عالمانه و با احاطه و دسترسی کاملی که به منابع داشته است، آثار ادبی پیش از اسلام ایران را معرفی می کند. در این کتاب نه تنها درباره آثاری که در دسترس هستند بحث می شود بلکه از هر موردی نیز که به نحوی با ادبیات پیش از اسلام ایران پیوند می خورد، سخن به میان می آید. مثلاً اگر اشاراتی در نوشته های مورخان یونانی و رومی دوران باستان یا در کتاب های عربی و فارسی دوران اسلامی به این آثار شده است و یا اگر ترجمه هایی به عربی و فارسی و دیگر زبانها، از اصل گمشده نوشته های پیش از اسلام موجود بوده است، همه مورد بررسی قرار گرفته اند و آثار بازمانده سینه به سینه و روایت های شفاهی هم در ضمن مدنظر بوده است و ذکر نمونه هایی از این آثار بر غنای کتاب افزوده است.

بحث درباره این آثار از دوران ماد شروع می شود و به سده های نخستین پس از اسلام منتهی می گردد.

کتاب از یک مقدمه کوتاه و بخش های مختلف: ادبیات مادی، ادبیات فارسی باستان، ادبیات اوستایی، ادبیات دوره اشکانی، کتیبه های دوران ساسانی، ادبیات پهلوی، ادبیات مانوی، زبور پهلوی و ادبیات زبان های ایرانی میانه شرقی تشکیل می شود. کتاب نامه و اعلام نیز بخش های پایانی کتاب هستند.

در بخش آثار مادی ضمن بحث درباره گفته های دینون و گزنفون در مورد داستان های متداول آن زمان، خلاصه ای از این داستان ها نیز نقل شده است.

در بخش ادبیات فارسی باستان، همه کتیبه های بازمانده از این دوران معرفی شده اند و تاریخ و محل این سنگ نوشته ها، مطالب و محتوای آن ها و سبک نوشته ها نیز مورد بحث و بررسی قرار گرفته اند.

در بخش ادبیات اوستایی، به تاریخچه تدوین اوستا، تفاوت میان اوستای گاهانی و اوستای متأخر و آثار بازمانده به زبان اوستایی با ذکر محتوای هر یک پرداخته شده است و

ضمن بحث درباره کتاب‌های اوستایی، نمونه‌هایی از آن‌ها نیز نقل شده است و سبک و نحوه نگارش آن‌ها مورد بحث قرار گرفته است.

در بخش ادبیات دوره اشکانی، با اشاره به ادبیات شفاهی، کتیبه‌های پارسی (پهلوی اشکانی)، آثار بازمانده دو منطقه نسا و دورا اروپوس و هم‌چنین سکه‌ها و مهرها معرفی شده‌اند.

در بخش کتیبه‌های دوران ساسانی، با تقسیم آن‌ها به کتیبه‌های دولتی و خصوصی، همه آثار کتیبه‌ای این دوران مورد بحث قرار گرفته‌اند. در قسمت کتیبه‌های دولتی، آثار بازمانده از شاهان و امراء با ذکر محل و تاریخ و محتوا و با بحث درباره سبک آن‌ها معرفی شده‌اند. در قسمت کتیبه‌های خصوصی، از کتیبه‌های یادبودی و کتیبه‌های سنگ مزار بازمانده که متعلق به افراد معمولی بوده‌اند، سخن به میان آمده است. در این بخش پاپیروس نوشته‌ها، پوست‌نوشته‌ها و هم‌چنین سکه‌ها و مهرها و مهرواره‌ها نیز مورد بحث بوده‌اند.

در بخش ادبیات پهلوی که بخش عمده این مجموعه را دربرمی‌گیرد به ترجمه‌ها و تفسیرهای اوستا به پهلوی، با بحث گسترده‌ای در مورد زند و پازند اشاره شده است و سپس متونی که براساس زند تألیف شده‌اند، با ذکر محتوای هرکدام و نقل نمونه‌ها و بحث درباره سبک هر یک، معرفی شده‌اند. متون فلسفی و کلامی، قسمت دیگر این بخش است که در آن همه متن‌های کلامی، با ذکر محتوا و مقایسه با دیگر آثار همسان مورد بررسی قرار می‌گیرند. آثاری که بر پایه کشف و شهود و پیشگویی هستند نیز به همین نحو معرفی می‌شوند.

در این ضمن مختصر اشاره‌ای نیز بر آثار مربوط به افسون و تعویذ شده است. در قسمت اخلاقیات، بخصوص اندرزنامه‌ها مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در ادبیات اندرزی سبک و محتوای آن‌ها نیز مدنظر بوده است. رسالات در آئین‌کشورداری قسمت دیگری از این بخش را شامل می‌شود. در این قسمت بویژه به مطالبی که در متون عربی و فارسی سده‌های نخستین دوره اسلامی، از عهد و وصایای برخی از شاهان ساسانی یاد شده سخن به میان آمده است. در این ضمن به نامه‌های سیاسی نیز اشاره شده است. خطبه‌هایی که شاهان ساسانی، هنگام جلوس بر تخت ایراد کرده‌اند و بیشتر ترجمه‌های عربی و فارسی آن‌ها موجود است و هم‌چنین توقیعات و آیین‌نامه‌ها نیز در این بخش به بحث کشیده شده‌اند. قسمت‌های دیگری از این بخش به چیستان و متون مربوط به مناظره و مفاخره اختصاص دارند. در قسمت متون مربوط به تاریخ و جغرافی، هم متون باقی مانده به پهلوی معرفی شده‌اند و هم به آثار

بازمانده از این رسالات در نوشته‌های عربی و فارسی سده‌های نخستین اشاره شده است. شرح متن‌های حماسی و بحث درباره‌ی خدای‌نامه‌ها قسمت دیگری از بخش ادبیات پهلوی را تشکیل می‌دهند. متن‌های فقهی و حقوقی و رساله‌های کوچک تعلیمی نیز در همین بخش معرفی شده‌اند. در قسمت دیگری از این بخش، درباره‌ی داستان‌های منثوری که موجود بوده‌اند و اکنون ما با ترجمه‌های آنها به عربی و فارسی یا اشاراتی به آنها مواجه هستیم، نیز بحث شده است. شعر پهلوی نیز در قسمت جداگانه‌ای از این بخش مورد بررسی قرار گرفته است. هم‌چنین اشاره‌ای هست به کتاب‌های علمی آن دوران که نشانه‌هایی از آنها در دست است. قسمت بسیار مفیدی از این بخش اختصاص به نسخه‌های خطی موجود پهلوی دارد. در این قسمت نسخه‌ها و مجموعه‌های معروف خطی با جزئیات معرفی شده‌اند.

در بخش ادبیات مانوی، آثار مانوی مورد نقد و بررسی قرار گرفته‌اند. کتاب‌های مانوی تک‌تک به تک معرفی شده‌اند و آثار منثور پیروان مانوی و اشعار مانوی نیز در قسمت دیگری از این بخش مورد بحث بوده‌اند. در ضمن اشاره کوتاهی به زبور پهلوی شده است.

در بخش ادبیات زبان‌های ایرانی میانه شرقی، آثار بازمانده سغدی، نامه‌ها و آثار بودایی و مسیحی سغدی معرفی شده‌اند. در این بخش هم‌چنین به آثار بازمانده از زبان سکایی، خوارزمی و بلخی نیز اشاره شده است.

کتاب‌نامه بسیار غنی، بخش پایانی این مجموعه را تشکیل می‌دهد که به دو قسمت کتاب‌نامه فارسی و عربی و کتاب‌نامه به زبان‌های دیگر تقسیم می‌شود. در این بخش مجموعاً در حدود ۶۵۰ منبع معرفی شده‌اند.

بخش اعلام پایان کتاب را با همیاری دوستان جوان پژوهشگرمان فراهم کردم.

احمد تفضلی با نگارش این اثر گام بلندی برداشته است تا فرهنگ و ادبیات کهن و غنی ایران را بهتر بشناساند. روان پاکش شاد باشد و خاک پاک این سرزمین پیکرش را گرامی دارد و امیدوارم من نیز توانسته باشم حق دوستی ارزشمند او را سزاوارانه به‌جای آورم.

ژاله آموزگار

بهار ۱۳۷۶

مقدمه

زبان‌هایی که در ایران از قدیم‌ترین روزگاران تا کنون متداول بوده است، از نظر ویژگی‌های زبانی، وجوه مشترکی دارند، هرچند که این زبان‌ها در سرزمین‌های گوناگونی در ایران کنونی، یا خارج از مرزهای فعلی آن، معمول بوده‌اند یا هستند. این مجموعه زبان‌ها را اصطلاحاً گروه زبان‌های ایرانی می‌نامند که خود منشعب از زبانی فرضی به نام هندوایرانی است که اصل زبان‌های اقوام هندی و ایرانی، پیش از جدا شدن از یکدیگر و سکونت در هند و ایران، بوده است. شاخه هندوایرانی نیز خود یکی از شاخه‌های زبان فرضی دیگری به نام هندواروپایی است که مادر اغلب زبان‌های اقوامی است که در سرزمین‌های واقع در شبه قاره هند تا شمال اروپا به سر می‌برند یا به سر می‌برده‌اند.

ادوار تاریخی زبان‌های ایرانی

از نظر تاریخی، زبان‌های ایرانی را به سه دسته عمده تقسیم می‌کنند: زبان‌های دوره باستان، زبان‌های دوره میانه و زبان‌های دوره نو.

از دوره باستان آثار مکتوب دو زبان بر جای مانده است: یکی زبان اوستایی که در سرزمینی از نواحی شرق ایران بدان سخن می‌گفته‌اند و قدیم‌ترین آثار آن احتمالاً متعلق به زمانی میان قرن هشتم تا دهم قبل از میلاد است و دیگری زبان فارسی باستان که زبان ناحیه فارس بوده و کتیبه‌های شاهان هخامنشی بدان نوشته شده و قدیم‌ترین آن‌ها از قرن پنجم ق.م. و متأخرترین آن‌ها از قرن سوم ق.م. است. از زبان‌های دیگر این دوران،